

ӘОЖ 39.392/394

ГТАХР 03.61.91.

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2025.97(1).27

¹Жұлдыз Сахи, ²Айдымбаева А.А.*¹Стамбул Тиджарет университеті, Халықаралық офис, Стамбул,
Түркия²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан*Корреспондент-авторы: aidymbaevaakma@mail.ruE-mail: zsakhi@ticaret.edu.tr, aidymbaevaakma@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТ ТҰЖЫРЫМДАРЫНА ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАС

Андатпа. Қазіргі зерттеулерде дәстүрлі мәдениетке деген қызығушылық айтарлықтай артты. Оның себебі жаһандану мен ақпараттандыру жағдайында дәстүр тарихи жадымен байланыстырушы түйінге айналды және ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтауға мүмкіндік береді. Алайда, «дәстүрлі мәдениет» ұғымының өзіне арнайы әдебиеттерде әртүрлі түсіндірмелер беріледі. Демек, «дәстүрлі», «архаикалық», «индустрияға дейінгі», «аграрлық», «шаруа», «жазбаша», «тұрмыстық», «күнделікті», «мамандандырылмаған» (мәдениет) сынды түрлі терминдерде қоланылады. Технологиялардың қарқынды өсуі, қоғамдағы заманауи өзгерістер, инновациялар «дәстүрлі мәдениет» болмысына өзгеріс әкелмей қоймайды. Инновация, модернизация үдерістері, трансформациялану дәстүрлі мәдениет үлгілерінің барлық қырынан көрініс табады. Дәстүрлі мәдениеттің сақталуы мен заманға сай бейімделуіне әртүрлі тұжырымдардың қалыптасуы «дәстүрлі мәдениет» ұғымының қай кезеңде де ғылыми ортада өзекті екенін айғақтайды. Мақала қазіргі тарихнамадағы дәстүрлі мәдениетті зерттеудің маңыздылығы мен негізгі бағыттарын талдауға арналған. Дәстүрлі мәдениеттің қазіргі зерттеулердегі орны, оның әлеуметтік-мәдени, тарихи және рухани аспектілері қарастырылады. Сонымен қатар, дәстүрлі мәдениетті зерттеудің методологиялық тәсілдері, дереккөздердің түрлері және оларды талдау әдістеріне тоқталады.

Мақаланың негізгі мақсаты – қазіргі зерттеулердегі дәстүрлі мәдениетті зерттеудің өзектілігін көрсету, оның ғылыми танымның маңызды бөлігі екенін дәлелдеу. Сондай-ақ, аталмыш мақалада дәстүрлі мәдениеттің қазіргі қоғамдағы рөлі мен маңызына, ұлттық бірегейлікті сақтаудағы және қазақ халқының рухани мұрасын жаңғыртудағы орнына баса назар аударылды.

Кілт сөздер: қазақ; тарих; дәстүрлі мәдениет; дәстүрлі қоғам; мәдени мұра; трансформация.

Kіріспе

Кез келген халықтың дәстүрлі мәдениеті – сол халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық ерекшелікті, рухани байлықты және әлеуметтік байланыстарды сақтап келген жүйе. Бұл мәдениет қазақ қоғамының әлеуметтік және рухани негізін құрай отырып, ұлттық бірегейліктің ажырамас бөлігі ретінде қызмет етеді. Жаһандану және ақпараттық дәуірде дәстүрлі мәдениеттің құндылықтарын сақтау өзекті мәселеге айналды. Дәстүрлі мәдениет халықтың тіршілігін қамтамасыз ету жүйесінің барлық қырларын, баспана жүйесін, шаруашылық жүргізу қарекетін, шаруашылық, тұрмыстық кәсіпті жүргізуде қолданатын еңбек құралдары, қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі қорғаныс құралдары, табиғатты дәстүрлі игеру жолдары, азық-түлікпен, киіммен қамтамасыз ету мақсатындағы табиғат пен ғаламға дағдылар мен халықтық білімдер жүйесі, қоршаған ортамен байланысы, дүниетанымын, әдет-ғұрып, сал-дәстүрлерін қамтиды. Дәстүрлі мәдениет үлгілерінің сақталып жетуі, тарихи дәуірлерден өзгеріп жетуі, бір халыққа екінші бір халық мәдениетінің кірігуі, яғни этномәдени байланыстар, әсерлер, қазіргі заманғы қарқынды өсудің әсерінен өзгеруі мәселелері де аса өзекті болып саналады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

XIX ғасырдың көрнекті этнограф-тарихшысы, эволюционистік ғылыми-теориялық мектептің негізін қалаушы Эдвард Бернетт Тайлор мәдениет ғылымында эволюциялық көзқарасты келесідей түсінуді ұсынды: «Адамзат тарихы тарихтың бір бөлігі немесе тіпті бір бөлшегі болып табылады, табиғаттың және адамның ойлары, тілектері мен әрекеттері бірдей анықталған заңдарға сәйкес келеді, сондай-ақ толқындардың қозғалысын, химиялық элементтердің қосындысын және өсімдіктер мен жануарлардың өсуін басқаратын заңдарға сәйкес келеді. Бұл заңдардың ең маңыздыларына, бір жағынан, «адам табиғатының жалпы ұқсастығы», екіншіден «өмірлік жағдайлардың жалпы ұқсастығы» жатады. Бұл адамзаттың біртұтастығын және оның дамуының ұқсас кезеңдеріндегі мәдениетінің біркелкілігін түсіндіреді. Сонымен бірге бұл қадамдар бірте-бірте даму кезеңдері болып табылады және олардың әрқайсысы өткеннің жемісі ғана емес, болашақты қалыптастыруда белгілі рөл атқарады. Бастапқы қауымдық қоғамдарды өркениетті халықтармен салыстырғанда, олардың тұрмыс-тіршілігінің біртіндеп дамыған қауымдардың өмір салтына бейімделіп, кезең-кезеңімен өтетінін, сондай-ақ екі түрлі өмір сүру формасы арасындағы өзара ықпалдастықтың қаншалықты жеңіл таралатындығын айқын байқауға болады. Осылайша, барлық халықтар мен барлық мәдениеттер бір үздіксіз және біртіндеп дамып келе жатқан эволюциялық қатарға өзара байланысты» [16]. Тейлор тұжырымдамасы тарихи кезеңдегі ғылыми көзқарас болса да, өз маңыздылығын бұл күнде де жойған жоқ.

Әлемдік этнология ғылымында дәстүрлі мәдениетті зерттеуде екі маңызды ұғым бар: сызықтық және дискретті. Бұл екі парадигма мәдениеттің дамуын, тарихтың барысын түсінуде әртүрлі көзқарастарды ұсынады. Сызықтық парадигманың негізгі идеясы «қоғам дамуы бір бағытта, жоғары қарай қозғалады» дегенге негізделген. Бұл көзқарас бойынша, қоғам «варварлық» күйден «өркениетке» қарай дамиды, бұл процесс «прогресс» деп саналады. Ол бір

сатыдан екінші сатыға біртіндеп өту арқылы іске асады. Қоғамдық құрылымдар, технологиялар, білім, мәдениет үздіксіз жетіледі [10].

Дискретті парадигманың (сызықтық емес көзқарас) негізгі идеясы «әрбір мәдениеттің, өркениеттің өзіндік даму жолы бар, тарих бір бағытта емес, көп бағытта, әртүрлі жолдармен дамиды» дегенге негізделген. Дамуы циклдік, яғни мәдениеттердің туылу, гүлдену және құлдырау кезеңдерінен өтеді. Әрбір мәдениет өзінің ішкі заңдылықтарына сәйкес дамып, өзіндік ерекшеліктерге ие болады. Николай Данилевский – әрбір мәдени-тарихи тип өздігінше дамиды және олардың арасындағы байланыс әрқашан біржақты болмайды деп тұжырымдады [3]. Освальд Шпенглер – мәдениеттердің өмірлік циклдері бар, олар биологиялық организмдер сияқты дүниеге келеді, дамиды және өледі деп есептеді [13]. Арнольд Тойнби – өркениеттердің дамуын олардың сыртқы ортаның «сын-тегеуріндеріне» (challenge) жауап беру қабілетіне байланысты қарастырды [17]. Питирим Сорокин – қоғамдар мен мәдениеттердің өзгеруін олардың идеациялық (рухани), сенсорлық (материалдық) және аралас (идеалистік) типтері бойынша талдады [15]. Ал Карл Ясперс – тарихтың әртүрлі бағыттарда дамитынын және адамзат өркениетінің тұтастай алғанда біркелкі қозғалысқа бағынбайтынын атап өтті [4]. Бұл көзқарастар тарихи дамудың әртүрлі модельдерін ұсынады және әр өркениеттің өзіндік даму ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді.

Дискретті тұжырымдама дәстүрлі мәдениеттерді автономды, шашыраңқы формациялар ретінде қарастыруды ұсынады. Э.С. Маркарянның пікірінше, дәстүрлі мәдениетті «әлеуметтік ұйымдасқан стереотиптерде көрсетілген топтық тәжірибе ретінде түсіну керек, ол әртүрлі адам ұжымдарында өзектендіріліп, көбейтіледі, бұл тәжірибені әлеуметтік стереотиптеу механизмі» деп атаған [9]. К.В. Чистов пен Ш. Эйзенштадттың пікірлері дәстүрлі мәдениеттің күрделілігі мен көпқырлылығын көрсетеді. Бұл пікірлерге толығырақ тоқталатын болсақ К.В. Чистов дәстүрлі мәдениетті «стереотиптер, рәміздер, идеялар жүйесі» деп қарастырады. Бұл анықтама дәстүрлі мәдениеттің тұрақтылығын, қайталанып отыратын үлгілерді, рәміздер мен идеяларды қамтитындығын көрсетеді [19; 21]. «Стереотиптер - қоғамда қалыптасқан, жиі қайталанатын ойлау, әрекет ету үлгілері. Олар дәстүрлі мәдениеттің тұрақтылығы мен қайталанғыштығын қамтамасыз етеді. «Рәміздер» - белгілі бір мағынаға ие болатын заттар, белгілер, қимылдар. Олар мәдениеттің тілі, мағынасын жеткізу құралы ретінде қызмет етеді. «Идеялар» - қоғамда қабылданған құндылықтар, нанымдар, түсініктер. Олар мәдениеттің дүниетанымын, адамдардың өмірге көзқарасын анықтайды. Ш. Эйзенштадт дәстүрді тек «әдет» немесе «шексіз қайталау» ретінде түсінуге қарсы шығады. Ол дәстүрдің динамикалық сипатын, яғни өзгеруге, бейімделуге қабілетті екенін ерекше атайды. Ол дәстүрдің «құндылық-семантикалық» және «институционалдық» салалары арасында айырмашылық жасайды. «Құндылық-семантикалық сала» мәдениеттің негізін құрайтын нанымдар мен дүниетаным. Бұл ғалым дәстүрді «реттеу элементтеріне» (отбасы, қауымдастық, институт) сүйене отырып, сәтті модернизация жүргізілуі мүмкін деп санайды. Бұл дегеніміз, дәстүрлі институттарды толығымен жоюдың қажеті жоқ, керісінше оларды модернизация процесінде пайдалануға болады дегенді білдіреді. Модернизация барысында дәстүрлі мәдениеттің кейбір элементтерін сақтап, оларды жаңа

жағдайларға бейімдеуге болады. Екі ғалымның пікірлеріне қорытынды жасайтын болсақ екі айтылған пікір дәстүрлі мәдениеттің күрделі табиғатын түсінуге көмектеседі. К.В. Чистов дәстүрдің тұрақты, қайталанып отыратын жақтарын көрсетсе, Ш. Эйзенштадт оның динамикалық, өзгеріске бейім, әрі модернизация процесінде маңызды рөл атқара алатындығын атап өтеді. Олардың пікірлері дәстүр мен модернизацияның қарама-қайшылық емес, керісінше өзара толықтыратын, бір-бірімен әрекеттесетін құбылыстар екенін түсінуге мүмкіндік береді [19; 21]. Модернизация (*modernity*) - ғылыми білімдердің жаңаруы, тез дамуы, өсуі. Модернизация әлемдегі әлеуметтік өзгерістер мен қоғамның даму үдерісіндегі қарқынды даму өзгерістерін сипаттайтын жаңа бағыт, яғни дәстүрлі қоғамның ғылыми-техникалық революцияның бақылауына түскен жаңа қоғамға бейімделу үдерісі. Модернизация мәселелері қазіргі таңда өте өзекті мәселе болып саналады. Дәстүрлі мәдениетті зерттейтін «тарихи антропология», «мәдени антропология» бағытымен бірге мәдениеттің өзгеріске түсуінің себептерін, дәстүрлі және бүгінгі мәдениетті болашаққа ұрпаққа жеткізу үшін «консервациялау» жолдарын анықтауда әлеуметтік этнологиялық сараптаулардың қажеттілігі күн өткен сайын арта түседі.

Зерттеу нәтижелері

Дәстүр – адам іс-әрекетін реттеудің ең көне тетіктерінің бірі, дәлірек айтсақ, ең көне, өйткені адамдардың тарихи өмірінің басында сіз оны әлеуметтік субъектінің тыйым салуға бағдарлануы түрінде кездестіресіз, ол біртіндеп рәсімделіп, уақыт өте келе әдет-ғұрып жүйесіне айналады. Біз классикалық деп атайтын бағдарлаудың осы түріне тән белгі - бұл ұжымдық іс-әрекеттің тәжірибесін қоғам дәстүрдің объективті-бейнелі, дәстүрдің көрнекі көрінісі (сиқырлы рәсім, миф, дәстүр, тұрмыстық немесе діни рәсім және т. б.) және жеке адамдар (немесе әлеуметтік топтар) көбейтетін жағдай. Дәстүрдің ерекшелігі - ұрпақтар арасындағы байланыс ретінде ол тек кеңістікте ғана емес, уақытта да жүзеге асырылады. Дәстүр адамдардың әлеуметтік-тарихи дағдысының тәжірибесін берудің бірлігі мен үздіксіздігін сақтау үшін маңызды. Дәстүрлер мінез-құлық пен әлеуметтік реттеу стандарттарын белгілейді.

Шетелдің атақты ғалымдарының мәдениет туралы анықтамаларының өзі 200-ден асады екен. Мамандар мәдениет туралы мынадай ортақ пікірге келген: «Адамзат қоғамы даму барысында жаратқан заттық байлық пен рухани байлықтың жиынтығы». Атақты орыс ғалымы, әдебиетші, мәдени қайраткер Ю.Лотманның пікірінше мәдениет, бір жағынан мәтіндердің белгілі бір санын, ал екінші жағынан ғасырлар тереңінен шыққан мұрагерлік белгілерді білдіреді. Қазақ халқының этномәдени архетиптеріне келетін болсақ, оларға «орта ғасырларда қалыптасқан еуразиялық мәдени кеңістікті қамтыған түркі халықтары мен тайпаларының көшпелі мәдениетінің мұрасы жатады. Көшпелі түркі империяларының гүлдену кезеңінде-батырлық деп аталатын уақытта-бүгінгі қазақ мәдениетінің архетиптері қалыптасты». Көшпелі мәдениеттің архетиптері өз тарихында көшпелі өркениетті басынан өткерген халық жадында барынша толық сақталған, көшпелі өмір салты сол халықтың тілі, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігінде, психологиясы мен көркем шығармашылығында көрініс тауып отырады.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті қай кезеңдерде болмасын зерттеушілер, саяхатшылар, қазақ жеріне қызмет бабымен келген әр түрлі маман иелерінің әскерилердің назарын өзіне аударып отырған. Қазақ халқының ата-бабаларынан мұра болып жеткен, табиғи ортамен біте қайнасқан мәдениеті зерттеушілер үшін қашанда тың тақырып болды. Неміс ғалымы, этнограф және натуралист Петр Симон Паллас (1741–1811) Ресейдің әртүрлі аймақтарына, соның ішінде қазақ даласына саяхат жасап, жергілікті халықтың тұрмысы мен мәдениетін зерттеді. Оның еңбектері қазақтардың өмір салты, әдет-ғұрыптары және шаруашылығы туралы құнды мәліметтер берді [11, б. 657]. Венгр саяхатшысы және шығыстанушы Арминиус Вамбери (1832–1913) Орта Азияға жасаған сапарлары барысында қазақтардың мәдениеті мен тұрмысын зерттеп, олардың салт-дәстүрлері туралы жазбалар қалдырды [2, б. 638]. Поляк революционері және саяхатшы Адольф Янушкевич (1803–1857) қазақ даласында болып, жергілікті халықтың өмірі мен тұрмысы, әдет-ғұрпы туралы көптеген хаттар жазды. Оның «Қазақ даласына саяхаттан күнделік және хаттар» атты еңбегі қазақтардың мәдениеті мен тұрмысы туралы маңызды дереккөз болып табылады [23, б. 279]. Орыс ғалымы, этнограф және фольклор жинаушы Григорий Николаевич Потанин (1835–1920) қазақтардың ауыз әдебиеті мен фольклорын зерттеп, көптеген материалдар жинады. Оның еңбектері қазақ мәдениеті мен тұрмысы туралы құнды мәліметтерді қамтиды [12, б. 47]. Орыс тарихшысы және этнограф Алексей Ираклиевич Левшин (1799–1879) «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» атты еңбегінде қазақтардың тарихы, мәдениеті және тұрмысы туралы егжей-тегжейлі мәліметтер береді [7, б. 656]. Зерттеушілердің бұл еңбектері қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін зерттеуде маңызды рөл атқарды және қазіргі зерттеушілер үшін құнды дереккөз болып табылады. Қазақ халқының мәдениетіне қатысты алғашқы авторлардың зерттеулері мен жазбалары, сол дәуірдің, яғни дәстүрлі қазақ ауылының болмысын дәлме-дәл беретін «мұрағаттық жазба» немесе «дәстүрді мұрағаттау үдерісі» ретінде маңызы жоғары. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне қатысты жазба деректер қатары өте көп, әрі алғашқы батыстық зерттеулер қандай ерекше көзқарастар танытса, қазақ мәдениетіне жоғары қызығушылық әсер осы күнге дейін жалғасын тауып келеді. Тарихи дәуірлерде жергілікті халықтың дәстүрлі мәдениетіне қатысты зерттеулер, жазбалар тек кейінгі ғалымдар үшін дереккөз немесе тарихнамалық қор ретінде ғана қызмет етіп қана қоймайды, олар дәстүрлі мәдениеттің қалыптасуы, мәденигенез, эволюция, модернизация үдерістеріне қатысты тұжырымдар, пайымдаулар жасауға негіз болады.

1991 жылдан бастап қазақтардың дәстүрлі мәдениеті Қазақстанның тәуелсіз тарихының екінші онжылдығында маңызды зерттеу нысанына айналды. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы кезең ұлттық жаңғыру процестерімен және тәуелсіздік алғаннан кейін өзіндік ізденіспен байланысты ғылыми және қоғамдық мәні бойынша қазақ мәдениетіне белсенді қызығушылық тудырады.

1991 жылдан кейін дәстүрлі мәдениетке қызығушылықтың қайта жандануы: посткеңестік трансформация және мемлекеттік тәуелсіздік жағдайында қазақтардың дәстүрлі мәдениеті ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үшін қажет

болды. Салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты, тіл мен өнерді қамтитын жүйелі зерттеулер мемлекеттік идеологияның негізі болды. Мәдени мұраны зерттеу мен сақтауға бағытталған ғылыми мекемелер мен білім беру бағдарламаларын әзірлеу маңызды қадам болды.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің қалыптасуы немен байланысты деген заңды сұрақ туындайды. Бұл тұрғыда қазақ мәдениетінің дәстүрлі уақыты қазақтың ұлт болып қалыптасуымен және төл мәдениетінің кемелденуімен байланысты. Бұл уақыт мәдениетінің идеясын жаңа мәдени хронотопқа байланысты архетиптік уақыттың негізгі айырмашылықтары жалғастырады. Бұған қатысты әдебиеттерде тағы бір пікір жиі айтылады: бұрынғы архетиптегі түркі мәдениетінің негізгі құндылықтарын барынша толық сақтаған 149 түркі этносына қазақтар, қырғыздар, ноғайлар, қарақалпақтар, қашқайлар, башқұрттар және т.б. жатады. Олар ХХ ғасырға дейін көшпелі өмірді сақтап қалды. Бұл аспектіде қазақ халқының мәдениет туралы дәстүрлі ой-пікірлерінің негіздерін көбірек өзгерістерге ұшыраған басқа халықтар үшін архетип деп санауға болады. Осылайша, Орталық Азия мен көршілес аймақтардың көшпелілері өркениеттің уақыт шеңберіне тартылғанымен, кейінгі күйреу мен этникалық қалыптасу кезеңінде дәстүрлі уақыт концепциялары қайтадан жанданды, яғни дәстүрлі уақыт халықтық дүниетанымында фольклорлық уақыт арқылы сипатталды.

Қазақ халқының этномәдени архетиптеріне келсек, олардың қатарына «орта ғасырларда пайда болған еуразиялық мәдени кеңістікті қамтыған түркі халықтары мен тайпаларының көшпелі мәдениетінің мұралары жатады. Көшпелі түркі империяларының гүлденген кезеңінде – қаһармандық деп аталатын заманда – бүгінгі қазақ мәдениетінің архетиптері қалыптасты».

Әр түрлі мәдениет туралы ғылымдарының – мәдениеттану, әлеуметтану, философия, этнография, фольклортану шекараларында бар «Дәстүрлі мәдениет» ұғымына негізгі көзқарастар. Қазіргі зерттеушілердің дәстүрлі мәдениет туралы теориясы.

Әлеуметтік көзқарас шеңберінде А.В. Захаров өзінің дәстүрлі мәдениет теориясын құрады. Оның дәстүрлі мәдениет теориясындағы негізгі мәселесі дәстүр дегеніміз не? Ол мәдениеттің мазмұны ма, әлде оның қызмет ету тәсілі ме? Бұл сұрақ дәстүрлі мәдениеттің мәнін, табиғатын түсінуде маңызды. Ғалым субстанционалдық тәсілге қарағанда функционалдық тәсілді артық көреді. Ол үшін дәстүрдің мәні оның ішкі мазмұнында емес, оның қоғамдағы қызметінде. Ол әлеуметтік коммуникацияның басқа әдістерімен салыстырғанда мәдениетті жеткізудің осы дәстүрлі әдісінің ерекшеліктерін анықтауға тырысты. Бұл дегеніміз, А. Захаров дәстүрдің ақпаратты, білімді, тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа берудегі ерекше рөлін зерттейді. Оның ойынша дәстүрлі мәдениет туралы қазіргі заман «өткеннің «призмасы» арқылы түсіндіріліп, бағаланған, заңдастырылған кезде, өткенді бүгінгіні түсінудің бастапқы нүктесі болған кезде» деп айтуға болады. Бұл тезис дәстүрлі мәдениеттің қазіргі қоғамдағы маңызын көрсетеді, яғни дәстүрлі мәдениет өткенді түсіну арқылы бүгінгі қоғамның құндылықтарын, нормаларын, бірегейлігін қалыптастыруға әсер етеді. Зерттеушінің дәстүрлі мәдениет теориясы әлеуметтік көзқарас тұрғысынан дәстүрді зерттеудің жаңа әдіснамалық негіздерін ұсынады. Оның функционалдық тәсілі дәстүрдің тек

мәдениеттің мазмұны емес, оның әлеуметтік қызметі мен рөлі маңызды екенін көрсетеді. Автор үшін ең бастысы, ең алдымен, белгілі бір мәдениет жәдігерлерінің эстетикалық немесе моральдық мазмұны емес, «рухани (рәміздік) құндылықтарды өндіру, қайталау және тұтынудың әлеуметтік тәсілі». Бұқаралық және элиталық мәдениетті ұқсас позициялардан қарастыруға мүмкіндік беретіндіктен, мұндай көзқарас өте өнімді болып көрінеді [5].

Мәдениетті рухани және материалдық түрлерге бөлу – оның күрделі құрылымын, әртүрлі қырларын түсінуге көмектесетіні маңызды, әрі дәстүрлі тәсіл. Рухани мәдениет адамның ішкі дүниесін, құндылықтарын, ал материалдық мәдениет оның сыртқы тіршілігін, қолдан жасаған дүниелерін көрсетеді. Осы екі түрдің өзара байланысы мен әрекеттестігі адамзат мәдениетінің дамуын қамтамасыз етеді. Рухани және материалдық мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты және өзара әсер етеді. Материалдық мәдениет рухани мәдениеттің дамуына, таралуына жағдай жасайды, ал рухани мәдениет материалдық мәдениеттің даму бағытын, сипатын анықтайды. Мысалы, өнер туындыларын жасау үшін материалдар, құралдар қажет, ал өнер адамдардың рухани қажеттіліктерін қанағаттандырады. Дін адамдардың мінез-құлқын реттейді, ал діни ғимараттар материалдық мәдениеттің көрінісі болып табылады.

Рухани мәдениет - бұл адамзаттың ішкі дүниесімен, ой-санасымен, сезімдерімен, құндылықтарымен байланысты мәдениеттің саласы. Ол адамдардың рухани қажеттіліктерін қанағаттандырады, олардың дүниетанымын, моральдық принциптерін, эстетикалық талғамын қалыптастырады. Оның элементтері: өнер, тіл, дін, философия, ғылым, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, мифология, аңыздар, ертегілер.

Материалдық мәдениет - бұл адамның тіршілік етуіне қажетті, қолымен жасалған, материалдық нысандар мен құрал-жабдықтар жиынтығы, еңбек құралдары, тұрғын үйлер, киім-кешек, транспорт құралдары, байланыс құралдары, тұрмыстық заттар, тамақ өнімдері, технологиялық жетістіктер. Материалдық мәдениет құндылықтары да адамның шаруашылық қызметінің, технологиялық дамуының, күнделікті тұрмысының көрінісі ретінде өзгерістерге ұшырап отырады.

Қазіргі жағдайда дәстүрлі мәдениеттің қызмет етуі күрделі және көп қырлы процесс. Жаһандану, технологияның дамуы, әлеуметтік өзгерістер дәстүрлі мәдениетке әсер етіп, оның қызмет ету формаларын, маңызын және рөлін өзгертуде. Қазіргі қоғамдағы өзгерістер дәстүрлі мәдениет ұғымының ауқымын да кеңінен қарастыруға мүмкіндік береді, яғни қазіргі ғылымда дәстүрлі мәдениет қызметін, тек «материалдық мәдениет» немесе «рухани мәдениет» деп екі бағытта ғана қарастырмайды. «Дәстүрлі мәдениет» ауқымын «адам, қауым, әлеумет, қоғам, табиғат, орта, саясат, билік» арасындағы байланыстың барлық қырларын қамтитын, келесідей кең ауқымда қарастыру қалыптасқан:

Ұлттық бірегейлікті сақтау және нығайту: дәстүрлі мәдениет ұлттың өзіндік ерекшелігін, тарихи жадын, мәдени мұрасын сақтауға көмектеседі; тіл, әдебиет, өнер, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар – бұл ұлттың бірегейлігін көрсететін маңызды элементтер; қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау аса маңызды, өйткені ол мәдениеттердің араласуынан туындайтын қауіптерге

қарсы тұруға көмектеседі. Дәстүрлі мәдениет ұрпақтар арасындағы байланысты қамтамасыз етіп, жас ұрпақты өз тарихымен, мәдениетімен таныстырады.

Әлеуметтік интеграция және топтасу: дәстүрлі мәдениет ортақ құндылықтарды, нормаларды, наным, сенімдерді қалыптастырып, адамдардың бір-бірімен топтасуына, әлеуметтік байланыстардың күшеюіне ықпал етеді. Салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар адамдардың бірлесе әрекет етуіне, өзара көмек көрсетуіне жағдай жасайды.

Рухани құндылықтарды тарату және тәрбиелеу: дәстүрлі мәдениет адамгершілік, имандылық, мейірімділік, адалдық сияқты рухани құндылықтарды насихаттайды, аңыз-әңгімелер, ертегілер, мақал-мәтелдер арқылы жас ұрпаққа өнегелі тәрбие беріледі. Дәстүрлі өнер (музыка, би, қолөнер) адамның эстетикалық талғамын дамытып, рухани байлығын арттырады.

Әлеуметтік тәжірибені жеткізу және білім беру: дәстүрлі мәдениет ұрпақтан ұрпаққа әлеуметтік тәжірибені, білімді, дағдыларды жеткізудің маңызды құралы болып табылады. Ауызша шығармашылық, қолөнер, дәстүрлі білім беру жүйесі арқылы адамдар өмірге қажетті білім мен дағдыларды меңгереді. Дәстүрлі медицина, ауыл шаруашылығы, кәсіпкерлік тәжірибелер дәстүрлі мәдениеттің маңызды бөлігі болып табылады.

Қазіргі заманғы мәдениетке ықпал етуі: дәстүрлі мәдениет қазіргі заманғы мәдениеттің дамуына әсер етеді. Көптеген өнер туындылары, әдеби шығармалар, фильмдер дәстүрлі мәдениеттің элементтерін пайдаланады. Қазіргі заманғы сән, дизайн, архитектура дәстүрлі мәдениеттің үлгілерін қолдану арқылы жаңаша сипатқа ие болуда. Дәстүрлі мәдениет қазіргі қоғамның әлеуметтік, мәдени, рухани проблемаларын шешуге көмектесетін жаңа идеялар мен шешімдердің қайнар көзі бола алады [14, б. 648-750; 6, б. 204].

Қазақстанның Тәуелсіздігінен бастау алатын 1991 жыл мен соңғы жылдар аралығын қазақтың дәстүрлі мәдениетін зерттеуге қатысты ірі бетбұрыстар кезеңі деп қарастыруға болады. Тәуелсіздік алғаннан кейін кеңестік кезеңде жойылған немесе өзгеріске енген дәстүрлі мәдениетті теориялық тұрғыда «қайта қалпына келтіру» қажеттілігі туындады. Бұл үрдіс этнология ғылымында «этникалық реконструкция» деп аталады. Қазақ тарихы мен мәдениетін зерттеуге бағытталған «Мәдени мұра», «Халық – тарих толқынында», «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламалары Ұлттық Стратегиялық бағдарламалар деңгейіне жетті. Академиялық ғылыми басылым деңгейіндегі «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» бес томдық этнографиялық энциклопедияның ғылыми айналымға енуі мемлекеттік бағдарламалардың қазақ дәстүрлі мәдениетін зерттеуге ден қойған қолдауының нәтижесі [22, б. 856].

«Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында іске асырылған «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» атты жобаның нәтижесінде дәстүрлі мәдениетке қатысты жаңа көзқарастар, тұжырымдар, зерттеулер туралы ойларды тоғыстарған басылымдар қазақ аудиториясына таралды [20, б. 400; 8, б. 500; 1, б. 240; 6, б. 204].

Қазіргі заманғы жаһандану үдерісі, цифрлық технологиялардың қарқынды өсуі, этномәдени үдерістердің басым әсері, көші-қон қазақ халқының дәстүрлі

мәдениетінің трансформациялануының «жаңа кезеңін» тудыруда. Дәстүрлі мәдениеттегі өзгерістер баланың дүниеге келуінен бастап, адам өмірінің барлық кезеңінен байқалады, яғни балаға есім қоюда батыс және шығыс елдерінің дәстүріне тән есімдердің келуі, тілге жаңа сөздердің енуі, үйлену дәстүріндегі жаңаша әдеттер, т.б. Жаһандану әсерінен дәстүрлі мәдениеттің өзгеруі мен жойылу қаупі әлемнің барлық елдеріне ортақ үдеріс, бұл үдеріс ЮНЕСКО-ның 2003 жылы «Материалдық емес мәдениет мұраларын қорғау» Конвенциясын қабылдауына себеп болды. Жаһанданудың оң әсері қазақ мәдениеті туралы білімнің шетелде кеңінен таралуынан көрінеді. Қазақ халқының музыкасы, өнері, әдебиеті мен фольклорына халықаралық мәдени форумдарда, көрмелер мен фестивальдарда назар аудара бастады. Бұл дәстүрлі дәстүрлердің таралуына ықпал етті және әлемдік деңгейде қазақстандық мәдени мұраға деген қызығушылықты қалыптастырды. Ежелгі өнер, сәулет және жазу ескерткіштері сияқты тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеуге арналған жұмыстар белсенді түрде әзірленуде. Дәстүрлі өнер (музыка, әдебиет, бейнелеу өнері) және жаңа туындылар саласындағы шектеулер шеңбері де кеңейуде.

Қорытынды

Қазақтардың дәстүрлі мәдениеті туралы көзқарастар теориялары пәні мен әдістемесіне байланысты әртүрлі көзқарастарға негізделген. Негізгі теорияларды, қазақ мәдениетінің дәстүрлерін бірнеше бағыттарға бөлуге болады: тарихи-мәдени, антропологиялық, әлеуметтік-мәдени, сонымен қатар прогресс жағдайында дәстүрлі мәдениеттің өзгеруіне байланысты теориялар.

Бұл мақалада дәстүрлі мәдениетті зерттеудің қазіргі заманғы маңыздылығы мен өзектілігі, оның негізгі концепциялары мен теориялары талқыланды. Мақала барысында дәстүрлі мәдениеттің күрделі және көп қырлы сипаты, оның әлеуметтік, тарихи, рухани аспектілері әр түрлі ғылыми көзқарастар тұрғысынан қарастырылды.

Мақалада дәстүрлі мәдениеттің қазіргі қоғамдағы рөлі мен маңызы, оның ұлттық бірегейлікті сақтаудағы және рухани мұраны жаңғыртудағы орны баса көрсетілді. Дәстүрлі мәдениеттің функционалдық және субстанционалдық аспектілері, оны зерттеудің методологиялық негіздері, дереккөздердің түрлері мен оларды талдау тәсілдері талқыланды. Сонымен қатар, мәдениеттің сызықтық және дискретті даму парадигмалары, К.В. Чистов пен Ш. Эйзенштадттың дәстүрлі мәдениет туралы теориялық көзқарастары, А.В. Захаровтың әлеуметтанулық тұрғыдағы көзқарасы және дәстүрлі мәдениеттің қазіргі жағдайдағы қызмет ету ерекшеліктеріне тоқталып, талқылау жүргізілді.

Сонымен қатар, дәстүрлі мәдениеттің екі негізгі блогы – «қағидалар-құндылықтар-мағыналар-рәміздер» және «қызмет ету және әлеуметтік берілу формалары» ажыратылып, олардың өзара байланысы көрсетілді. Автордың пікірінше, дәстүрлі мәдениет тек өткеннің мұрасы емес, сонымен қатар қазіргі қоғамның әлеуметтік, мәдени, рухани дамуына әсер ететін динамикалық құбылыс болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Барнард А. Антропология тарихы мен теориясы. – А.: Ұлттық аударма бюросы, 2018. 240 б.
- [2] Vambery H. Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. – Leipzig, 1885. 638 p.
- [3] Данилевский Н.Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. – Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1869.
- [4] Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. – Zürich: Artemis Verlag, 1949.
- [5] Захаров А. В. Традиция в структуре культуры. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет, 2004.
- [6] Кром М.М. Тарихи антропология. – А.: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. 204 б.
- [7] Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Кайта басылымы. – Алматы: Санат, 1996. 656 с.
- [8] Лурье С.В. Тарихи этнология. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. 500 б.
- [9] Маркарян Э. С. Проблемы теории культуры. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1983.
- [10] Morgan L.H. Ancient Society: Or, Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization. – New York: Henry Holt and Company, 1877.
- [11] Паллас П.С. Путешествия по разным провинциям Российской империи. Ч.1. Путешествие 1768-1769 гг. Перевод О.Томский. – СПб.: Тип. Имп. АН., 1773. 657 с.
- [12] Потанин Г.Н. Казако-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. // ЖС, Т. XXV. №45. – Петроград: Типография В.Д.Смирнова, 1916. С. 47-198.
- [13] Spengler O. Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte (Vol. 1–2). – München: C. H. Beck. 1918-1922.
- [14] Социокультурная антропология: История, теория и методология: энциклопедический словарь / Под.ред. Ю.М. Резника. – М.: Академический Проект, Культура; Киров: Константа, 2012. 1000 с.
- [15] Sorokin P.A. Social and Cultural Dynamics (Vol. 1–4). – New York: American Book Company, 1937-1941.
- [16] Tylor E.B. Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom. – London: John Murray, 1871.
- [17] Toynbee A.J. A Study of History (Vol. 1–12). – Oxford: Oxford University Press, 1934-1961.
- [18] Центральная Азия: традиция в условиях перемен. Вып. III. – СПб.: МАЭ РАН, 2012. 416 с.
- [19] Чистов К. В. Народные традиции и фольклор. – Москва: Наука, 1986.
- [20] Хаммерсли М., Аткинсон П. Этнография: зерттеу принциптері. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. 400 б.

[21] Eisenstadt S.N. Tradition, Change, and Modernity. – New York: Wiley, 1973.

[22] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Ғылыми редактор Нұрсан Әлімбаев. Энциклопедия. 5 томдық. – Алматы: «Алем Даму. Интеграция» ЖШС, 2017. 856 б.

[23] Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар. Қайта басылым. – Алматы: Жалын, 1979. 279 б.

REFERENCES

[1] Barnard, A. (2018). Antropologija tarihy men teorijasy [History and Theory of Anthropology]. –A: Ulttyk audarma buurosy, 240 [in Kazakh].

[2] Vambery, H. (1885). Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen [The Turkic people in their ethnological and ethnographic relations]. –Leipzig, 638 [in German].

[3] Danilevskij, N.Ja. (1869). Rossiya i Evropa: vzgljad na kul'turnye i politicheskie otnosheniya slavyanskogo mira k germano-romanskomu [Russia and Europe: a look at the cultural and political relations of the Slavic world to the Germanic Romance]. –Sankt-Peterburg: Tipografija M. Stasjulevicha [in Russian].

[4] Jaspers, K. (1949). Vom Ursprung und Ziel der Geschichte [The origin and purpose of the story]. –Zürich: Artemis Verlag [in German].

[5] Zaharov, A.V. (2004). Tradicija v strukture kul'tury [Tradition in the Structure of Culture]. –Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij universitet [in Russian].

[6] Krom, M.M. (2020). Tarihi antropologija [Historical Anthropology]. –Almaty: «Ulttyk audarma buurosy» kogamdyk kory, 204 [in Kazakh].

[7] Levshin, A. (1996). Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajackih ord i stepei [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak Hordes and Steppes]. Kajta basylmy. –Almaty: Sanat, 656 [in Russian].

[8] Lur'e, S.V. (2020). Tarihi etnologiya [Historical Ethnology]. –Almaty: «Ulttyk audarma buurosy» kogamdyk kory, 500 [in Kazakh].

[9] Markarjan, Je.S. (1983). Problemy teorii kul'tury [Problems of the Theory of Culture]. –Erevan: Izdatel'stvo AN Armjanskoy SSR [in Russian].

[10] Morgan, L.H. (1877). Ancient Society: Or, Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization. –New York: Henry Holt and Company [in English].

[11] Pallas, P.S. (1773). Puteshestvija po raznym provincijam Rossiiskoi imperii [Travels Through Various Provinces of the Russian Empire]. Ch.1. Puteshestvie 1768-1769 gg. Perevod O.Tomskii. SPb.: Tip. Imp. AN., 657 [in Russian].

[12] Potanin, G.N. (1916). Kazako-kirgizskie i altajskie predaniya, legendy i skazki. [Kazakh-Kirgiz and Altai Traditions, Legends, and Tales]. ZhS, T. XXV. №45. Petrograd. Tipografija V.D.Smirnova, S. 47-198 [in Russian].

[13] Spengler, O. (1918-1922). Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte [The Decline of the Occident: Outlines of a Morphology of World History (Vol. 1–2). Munich: C.H. Beck]. –München: C.H. Beck [in German].

[14] Sociokul'turnaya antropologiya: Istoriya, teoriya i metodologiya: jenciklopedicheskii slovar' [Sociocultural Anthropology: History, Theory, and

Methodology – Encyclopedic Dictionary] / Pod.red. Ju.M. Reznika. M.: Akademicheskii Proekt, Kul'tura; Kirov: Konstanta, 2012. 1000 s [in Russian].

[15] Sorokin, P.A. (1937-1941). Social and Cultural Dynamics (Vol. 1–4). –New York: American Book Company [in English].

[16] Tylor, E.B. (1871). Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom. –London: John Murray [in English].

[17] Toynbee, A.J. (1934-1961). A Study of History (Vol. 1–12). –Oxford: Oxford University Press [in English].

[18] Central'naja Azija: tradiciya v usloviyah peremen [Central Asia: Tradition in the Context of Change]. Vyp. III. SPb.: MAJe RAN, 2012.- 416 [in Russian].

[19] Chistov, K.V. (1986). Narodnye tradicii i fol'klor [Folk Traditions and Folklore]. –Moskva: Nauka [in Russian].

[20] Hammersli, M. & Atkinson, P. (2020). Jetnografija: zertteu principteri [Ethnography: Research Principles]. –Almaty: «Ultyk audarma bjurosy» kogamdyk kory, 400 [in Kazakh].

[21] Eisenstadt, S.N. (1973). Tradition, Change, and Modernity. New York: Wiley [in English].

[22] Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi (2017). [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names]. Gylymi redaktor Nursan Alimbay. Enciklopediya. 5 tomдық. –Almaty: «Alem Damu. Integraciya», 856 b [in Kazakh].

[23] Janushkevich, A. (1979). Kundelikter men hattar [Diaries and Letters]. Kaita basylm. Almaty: Zhaly, 279 [in Kazakh].

Жұлдыз Сахи, Айдымбаева А.А.

ВЗГЛЯДЫ НА КОНЦЕПЦИИ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В современных исследованиях значительно возрос интерес к традиционной культуре. Это связано с тем, что в условиях глобализации и информатизации традиция стала связующим звеном с исторической памятью и позволяет сохранять национально-культурную идентичность. Однако в специализированной литературе сам термин «традиционная культура» интерпретируется по-разному. Таким образом, используются различные термины, такие как «традиционная», «архаическая», «доиндустриальная», «аграрная», «крестьянская», «письменная», «бытовая», «повседневная», «неспециализированная» (культура). Стремительный рост технологий, современные изменения в обществе, инновации неизбежно приводят к изменению характера «традиционной культуры». Инновации, процессы модернизации и трансформации отражаются во всех аспектах традиционных культурных моделей. Формирование различных концепций относительно сохранения и адаптации традиционной культуры к современности свидетельствует о том, что понятие «традиционная культура» всегда актуально в научной среде. Статья посвящена анализу значимости и основных направлений исследования традиционной культуры в современной историографии. Рассматривается место традиционной культуры в современных исследованиях, её социально-культурные, исторические

и духовные аспекты. Кроме того, затрагиваются методологические подходы к изучению традиционной культуры, виды источников и методы их анализа.

Основная цель статьи – показать актуальность изучения традиционной культуры казахов в современных исследованиях, доказать, что она является важной частью научного познания. Также в статье акцентируется внимание на роли и значении традиционной культуры в современном обществе, ее месте в сохранении национальной идентичности и возрождении духовного наследия казахского народа.

Ключевые слова: казах; история; традиционная культура; традиционное общество; культурное наследие; трансформация.

Zhuldyz Sakhi, Aidymbayeva Akmaral

VIEWS ON THE CONCEPTS OF TRADITIONAL CULTURE

Annotation. In recent years, scholarly interest in traditional culture has grown significantly. This trend can be attributed to the increasing importance of tradition as a bridge to historical memory in the face of globalization and digital transformation, serving as a key means of safeguarding national and cultural identity. However, the very concept of «culture» is given in the specialized literature with different interpretations. Thus, the «folklore» in which modern research is presented is achieved in various terms: «traditional», «archaic», «pre-industrial», «agrarian», «peasant», «written», «household», «everyday», «non-specialized» (culture). The rapid growth of technology, modern changes in society, and innovations inevitably lead to a change in the nature of "traditional culture." Innovations, modernization and transformation processes are reflected in all aspects of traditional cultural models. The formation of various concepts regarding the preservation and adaptation of traditional culture to modernity indicates that the concept of "traditional culture" is always relevant in the scientific community. The article is dedicated to analyzing the significance and main directions of studying traditional culture in modern historiography. It examines the place of traditional culture in contemporary research, its socio-cultural, historical, and spiritual aspects. Additionally, it addresses the methodological approaches to studying traditional culture, the types of sources, and methods of their analysis.

The main goal of the article is to demonstrate the relevance of studying the traditional culture of the Kazakhs in modern research and to prove that it is an important part of scientific knowledge. Furthermore, the article emphasizes the role and significance of traditional culture in modern society, its place in preserving national identity, and reviving the spiritual heritage of the Kazakh people.

Key words: Kazakh; history; traditional culture; traditional society; cultural heritage; transformation.